

ДІАЛЕКТИКА ВІДОБРАЖЕННЯ ІДЕЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПОЗИТИВНОМУ ПРАВІ

THE DIALECTICS OF DISPLAYING THE IDEA OF HUMAN RIGHTS IN POSITIVE LAW

Ткаченко В.І.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри правознавства
Київського національного університету культури і мистецтв

Стаття присвячується діалектичному дослідженню процесів упровадження абстрактної ідеї-причини прав людини в позитивне право, аналізу причинно-наслідкових зв'язків, перехідно-інверсійних процесів від причини до наслідку як «позитивізації» ідеї прав людини, єдності й боротьби протилежностей під час здійснення прав та обов'язків.

Ключові слова: ідея прав людини, причина й наслідок, перехідно-інверсійні процеси, єдність і боротьба протилежностей.

Статья посвящается диалектическому исследованию процессов внедрения абстрактной идеи-причины прав человека в позитивное право, анализу причинно-следственных связей, переходно-инверсионных процессов от причины к следствию как «позитивизации» идеи прав человека, единства и борьбы противоположностей при осуществлении прав и обязанностей.

Ключевые слова: идея прав человека, причина и следствие, переходно-инверсионные процессы, единство и борьба противоположностей.

The article is devoted to a dialectical study of processes of implementation of an abstract idea-the reason of human rights into the positive law, the analysis of cause-effect relationships, transition-inversion processes from the cause to the effect as the "positivization" of the idea of human rights, of unity and struggle of opposites in the performing of rights and obligations.

Key words: idea of human rights, cause and effect, transition-inversion processes, unity and struggle of opposites.

Постановка проблеми. Права людини – це природні права, які є універсальною формою взаємовідносин між людиною, державою та суспільством, якими володіють рівною мірою всі люди від народження. Права і свободи людини становлять основи самого суспільства й держави, її конституційного ладу [1, с. 204–205], а соціально-економічні права – один із конституційних індикаторів соціальної держави [2, с. 67]. Поряд із обґрунтуванням права загалом як особливого нормативного порядку найважливішою проблемою правової антропології є обґрунтування ідеї прав людини [3, с. 149]. У діалектиці розвитку права важливим є процес упровадження ідеї прав людини в норми позитивного права, що породжує важливі причинно-наслідкові зв'язки, наступність, єдність і боротьбу протилежностей у праві.

Стан дослідження. Вивченню сутності прав людини, ідеї цього соціально-правового й культурного явища та його історичного розвитку присвячені наукові праці, зокрема, С. Добрянського, Т. Ярошевської, В. Трубникова, Л. Глухареві. Аналіз загальнотеоретичних аспектів прав людини вітчизняних і зарубіжних учених викладено в працях М. Антоновича, С. Верланова, В. Денисова, О. Данильяна, М. Козюбри, П. Рабіновича, О. Руднєвої, С. Шевчука та ін. Серед зарубіжних науковців варто відзначити праці К. Брауна, Д. Гом'єна, Р. Алексі, Р. Джефрі, М. Дженіс, А. Шайо, Г. Шварца та ін.

Аналіз сучасних наукових розробок із цієї проблеми засвідчує, що це питання потребує подальшого розроблення в теоретичній площині з погляду законів і категорій діалектики.

Мета статті – з погляду діалектичного теоретико-правового аналізу причинно-наслідкових зв'язків, філософського заперечення, єдності й боротьби протилежностей показати філософсько-правові, методологічні процеси впровадження ідеї прав людини в позитивне право.

Для цього визначаються такі завдання: 1) проаналізувати підходи до розуміння ідеї та ідеології прав людини; 2) розглянути причинно-наслідкові зв'язки під час упровадження ідеї прав людини в позитивне право, показати особливості філософського заперечення, єдності й боротьби протилежностей під час утілення ідеї прав людини; 3) викласти авторське бачення діалектичних взаємозв'язків у контексті політико-правових, суспільних і державно-владних процесів і явищ.

Виклад основного матеріалу. У філософії права поняття «права людини» частіше розглядаються з декількох позицій, переважно під кутом зору природно-правової та юридично-позитивістської теорії походження прав людини. З погляду природно-правової теорії права людини – це права абстрактні, які стосуються, зокрема, свободи та рівності, життя й власності, свободи слова та захисту особистості. Ідею про те, що права людини перебувають у сфері абстрактних можливостей індивіда і є лише основою для набуття суб'єктивних прав, що вони є лише можливостями володіння суб'єктивними правами на підставі норм об'єктивного права, відстоював відомий радянський цивіліст, професор Д. Чечот [4, с. 20–25] та ін.

Зауважимо, що ідея права є найбільш загальним, абстрактним вираженням сутності права, його «проект» чи завдання («регулятивна ідея»), вона становить ідеальний аспект буття права в його формі (в «аристотелівському розумінні») [3, с. 140]. Виходячи з такого розуміння ідеї права, можна стверджувати, що в системі права відслідковуються певні причинно-наслідкові зв'язки, зокрема, розглядаючи відому антропологічну тріаду (тіло, душа, дух), варто надати перевагу верховенству духу над тілом, первинності думки й почуття над дією, що вимагає розумових зусиль [5, с. 29]. Сутність причинності підтверджується розумінням того, що ідея – це причина всього сушого, початок, форма всього, джерело буття, а також взірць, дивлячись на який творять світ речей, яку не можна сприйняти почуттями, але можна досягнути розумом [6, с. 125]. Тому в діалектиці розвитку права важливим є процес упровадження абстрактної ідеї прав людини в норми позитивного права, що породжує важливі причинно-наслідкові зв'язки у праві. По суті, причинно-наслідкові та інверсійні процеси, зокрема, у реалізації прав людини відображають інтереси, цінності й ідеали соціальних груп у суспільстві, а також боротьбу між ними. Фактичний зміст позитивного права за еволюційних тенденцій у суспільстві відображає ідеї, ідеали, цінності природного права й інтереси тієї соціальної групи, яка на цьому історичному етапі управляє державними політико-правовими процесами та перетворює ними [7, с. 409].

У сучасній філософській літературі ідея (від грецького – початок, основа, першообраз) – форма досягнення дійсності в думці, яка включає усвідомлення мети і спосо-

бу подальшого пізнання. В українській філософії вчення про ідею плідно розвивав учений Юркевич, поклавши в його основу «гармонію між мисленням і буттям», динамічний синтез єдності й різноманітності. У сучасному філософському мисленні поширеним є тлумачення ідеї як начала внутрішнього конструювання системних утворень [8, с. 236]. Із цього приводу світ ідей – це світ мислення, думок, мрій, цілей, мети, способів пізнання про подальший розвиток суспільства, бачення майбутнього образу справедливого суспільного та державного устрою, правової держави й реалізації прав людини, що загалом можна зарахувати до сфери духу, причини, яка безпосередньо впливає на буття (матерію) й відображається в позитивному праві політико-правових процесах держави та суспільства. Особливо важливим є теза про конструювання системних утворень у суспільстві, що прямо стосується дуальної цілісної системи прав, та її основних складових – природного та позитивного права, які перебувають у постійному процесі єдності й боротьби протилежностей у системі права, породжують відповідні причини та наслідки під час відображення ідеї прав людини.

Важливим у цьому є визначення основної ідеї прав людини, яка породжує відповідну ідеологію. У філософській літературі ідеологія визначається як сукупність взаємопов'язаних ідей, уявлень і переконань, призначених об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій [8, с. 235]. Виходячи із цього визначення, ідеологія прав людини є наслідком основної ідеї та включає низку правових ідей, зокрема ідеї окремих, невідчужуваних прав людини на свободу, рівність, життя, власність, свободу слова й захисту особистості тощо. Відповідно до принципу ієрархічності, ідеї та ідеологія прав людини становлять три рівні. Перший рівень – це власне ідея прав людини, другий, який породжується першим, – ідеологія прав людини. Третій рівень становлять ідеї окремих прав людини, які визначаються, породжуються ідеологією прав людини. У сукупності ідея, ідеологія прав людини та ідеї окремих прав людини поряд із цілями й думками про те, якими мають бути позитивне право та правопорядок, спільно становлять важливу сферу ідеї-причини (духу) прав людини, яка в майбутньому відобразиться в наслідку – позитивному праві та відповідному правопорядку.

Згідно із законом причинності, ідея прав людини через ідеологію та систему політико-правових, перехідно-інверсійних заходів відображається в суспільстві, державі, де під її впливом за відповідних умов відбувається інверсія суспільства, створення відповідного демократичного правопорядку як результату відображення основної ідеї. Тому природні права людини існують у світі ідей, абстрактного, духовного, а позитивне право – реальне, наслідок відображення ідеї прав людини. Перше як ідея-причина прав людини через посередність перехідно-інверсійних процесів відображається в другому – позитивному праві.

Вищенаведене означає, що без ідеї-причини природних прав людини в розвитку права нічого не відбувається, а причина завжди передусь наслідку – відповідним нормам позитивного права, що юридично закріплюють ідею прав людини та здійснення правопорядку. У свою чергу, в наслідку приховуються інші ідеї – причини прав людини, які породжують відповідний наслідок – позитивізацію прав людини в суспільстві, отже, розвиток права в часі і просторі складається з безкінечного ланцюга причинно-наслідкових зв'язків.

Ідея прав людини несе в собі задум створення справедливого суспільного устрою, породжує ідеологію як сукупність ідей підпорядкованого рівня, мету, програмні елементи, образ майбутньої держави та приводить в рух багаті механізми в суспільстві й державі. Наслідком цього є процес відображення ідеї в нормах позитивного права, зокрема в Конституції України, що і становить основу для інверсії суспільства в новий стан як відображення ідеї

прав людини та появи наступних ланок причинно-наслідкового ланцюга.

Виходячи із цього твердження, процес реалізації ідеї-причини прав людини створює детермінуючі причинно-наслідкові зв'язки та породжує наслідок – позитивізацію прав людини в конституції з наступною реалізацією в суспільстві. Який саме наслідок створить причина, визначається суспільно-економічними, політико-правовими й іншими умовами, які породжують кореляційні зв'язки під час інверсії причини в наслідок. Тому ідея прав людини при різних суспільних, політико-правових та історичних умовах породжує в суспільстві різні наслідки. Самі по собі умови не породжують наслідки, але «прокладають шлях» для реалізації ідеї-причини прав людини, а умови водночас створюють відповідні кореляційні залежності, що сприяють або ускладнюють впровадження ідеї в суспільстві.

Зокрема, залежно від історичних обставин, ступеня розвитку суспільства визначається перша умова – можливість розуміння і сприйняття суспільством і державою ідеї прав людини як необхідної на цьому етапі розвитку країни. Водночас ідеї прав людини виникають у суспільстві внаслідок діалектичного заперечення (наступності) або запозичення в інших правових системах. Варто зазначити, що саме минулий і сучасний стани системи права зумовлюють реальність появи нових ідей прав людини й визначають напрям та алгоритм розвитку подій у майбутній системі права. Наведене означає, що під час реалізації ідеї прав людини можливі не будь-які варіанти й напрями розвитку, а лише ті, які визначені минулими умовами цієї системи права, зокрема станом і рівнем її розвитку, ступенем готовності до впровадження та забезпечення тих чи інших природних прав людини, їх наступності, трансформації або запозичення й можливості впровадження відповідно до умов розвитку вітчизняної системи держави, права та суспільства. Це й породжує кореляційні зв'язки під час інверсії ідеї-причини прав людини у відповідний наслідок.

Другою умовою, необхідною для впровадження ідеї прав людини, є поява в «старому» суспільстві та державі певних сил, готових не тільки до сприйняття нових ідей прав людини, а й здійснення реальних демократичних перетворень у суспільстві, зокрема ініціювання проведення процесів прийняття відповідного нового законодавства (конституції) та наступної його реалізації. Наведені умови визначають можливість і дійсність у суспільстві та державі трансформування, інверсії причини-ідеї прав людини в позитивне право. Зміна політико-правових та інших умов у суспільстві й державі, а також удосконалення перехідно-інверсійних процесів призводять до зміни наслідків впровадження ідеї прав людини, може призупиняти хід демократизації суспільства або створювати нові можливості для розвитку та реального розширення прав людини.

Що стосується запозичення в інших правових системах, реалізація ідеї можлива лише за врахування певних вищезазначених умов, їх визрівання або створення в суспільстві й державі, а також адаптації ідеї природних прав людини до умов суспільства та системи права, зокрема відповідності й готовності законодавчих, виконавчих і судових органів. Урахування таких умов та обставин у розвитку суспільно-правових процесів під час реалізації прав людини в низці країн призвело до трансформування суспільства й успішного реформування держави, реального впровадження ідеї прав людини, зокрема під час проведення реформ, особливо судово-правової реформи, й, навпаки, сліпе копіювання форми реалізації ідеї прав людини без урахування реальних умов життєдіяльності суспільства призводить до закономірного поглиблення всебічної кризи суспільства, держави та нівелювання ідеї прав людини у свідомості значної частини суспільства, сумнівів у правильності обраного шляху.

У структурі причинно-наслідкових зв'язків важливими є перехідно-інверсійні процеси від причини до на-

слідку, які об'єднують причину й наслідок, забезпечують найбільш прийнятний алгоритм перетворення причини в наслідок. Сутність перехідно-інверсійних процесів від ідеї-причини прав людини до відповідного наслідку становить комплекс суспільних, політико-правових процесів, державних, законотворчих, управлінських і, зокрема, заходів юридичної техніки щодо відображення ідеї прав людини в позитивному праві та його подальшої реалізації, установлення відповідного правопорядку. Зауважимо, що в перехідно-інверсійних процесах основу становлять конкретні названі дії держави, суспільства, які, зокрема, управляють утіленням ідеї прав людини в позитивне право та забезпечують його реалізацію. Суспільство загалом – справжній творець усіх прав та обов'язків, свободи й відповідальності, честі й гідності, справедливості, рівності тощо; воно – творець усіх соціальних цінностей та антицінностей, усіх соціальних визначень, які персоналіфікуються в «людських особистостях» [9, с. 9]. Але в сучасному українському суспільстві мають місце й прояви правового нігілізму та правового ідеалізму, і лише реальне й об'єктивне усвідомлення цінностей і можливостей права [10, с. 295] допоможе уникнути цих явищ.

Отже, ідея-причина прав людини відображається в нормах позитивного права, а інверсія причини в наслідок супроводжується прийняттям норм позитивного права, в яких права людини перетворюються в конституційні права. Тому, на думку Р. Алексі, конституційні права – це права, які прописані в конституції з метою трансформації прав людини в позитивне право, тобто, іншими словами, з метою позитивізації прав людини [11, с. 17]. Відносно взаємного впливу ідеї-причини прав людини й наслідку – позитивного права, зауважимо, що права людини як природні права не можуть бути спростовані нормами позитивного права. Навпаки, права людини – це стандарт оцінювання позитивного права, вони є підсистемою вищого рівня відносно норм позитивного права. Водночас ієрархічність причинно-наслідкових зв'язків під час реалізації ідеї прав людини визначає, що рівню реалізації ідеї (ідеології) прав людини у сфері причин відповідає рівень пізнання та накопичення досвіду у сфері наслідку – під час створення й реалізації норм позитивного права.

Під час реалізації ідеї прав людини наслідки не лише визначаються причиною, а й, у свою чергу, відіграють активну роль і здійснюють зворотну дію як на саму ідею, так і перехідно-інверсійні процеси. Зокрема, в ході втілення ідеї, здійснення перехідно-інверсійних політико-правових, управлінських, законотворчих процесів з підготовки та прийняття конституції відбувається як удосконалення проектів законів, так і, відповідно до конкретних умов суспільства, держави, трансформується й удосконалюється сама ідея прав людини. Тому на стадії прийняття конституції важливим є правильне, відповідне реальним можливостям суспільства та держави формулювання норм позитивного права й можливості їх реалізації на цьому етапі розвитку суспільства. Вищенаведене вказує на те, що подібні трансформації прав людини в позитивне право ніколи не вважались остаточним рішенням. Вони є спробами надати їм інституційної форми, захищеної позитивним правом, тому вони валідні виключно лише завдяки їх правильності [12, с. 415]. Зокрема, стаття 22 Конституції України визначає, що перелік закріплених прав і свобод людини не є вичерпним. А це, у свою чергу, вказує на розуміння швидких темпів розвитку суспільства в нинішніх умовах, що призводить до виникнення нових видів суспільних відносин, які потребують урегулювання. Але відносини, що стосуються прав людини, не можуть бути заборонені лише тому, що вони не передбачені в чинних нормах позитивного права.

У загальній теорії права відзначається, що ступінь розвитку прав людини в загальному вигляді визначається рівнем розвитку держави і права в певному суспільстві.

«Держава, право загалом і права людини – це не різні за своєю сутністю, функціями і призначенням поняття, що функціонують незалежно одне від одного, а принципово однопорядкові, взаємопов'язані суспільні явища» [13, с. 59]. Тому важливим обов'язком держави є своєчасне створення дієвих інституційних механізмів, що забезпечували б практичне втілення ідеї прав людини в життя.

Отже, це і є процес існування прав людини в системі права, в якому безпосередню участь бере суспільство й держава, і що особливо важлива та обставина, що баланс його визначає триада: ідея-причина; перехідно-інверсійний процес; наслідок, де наслідок – норми позитивного право як форма перетворення та досягнення якісно нового стану у вигляді прийняття нових законодавчих актів, їх реалізація – розгортання в часі і просторі як основи для створення правопорядку, що відповідає ідеї прав людини.

Виходячи з положень діалектики, боротьба, яка зумовлена роздвоєнням права як єдиного цілого на протилежні дуальні складники, природне та позитивне право, є основою закономірного розвитку права, а суперечності між цими складниками призводять до їх взаємного вдосконалення. Причинно-наслідкові зв'язки також визначаються дуальністю права, яка є основою дії закону єдності й боротьби протилежностей, відповідно до якого будь-яке правове явище або твердження визначається своєю протилежністю. Зокрема, права людини як природно-правове явище, з одного боку, і права людини, закріплені в позитивному праві – з іншого, водночас є причиною та наслідком, які, будучи протилежностями, в процесі розвитку з'єднуються й відображаються одна в одному. Природні права людини та права людини, відображені в позитивному праві, можуть протистояти один одному, особливо виходячи з погляду їх реального забезпечення під час установлення правопорядку.

Боротьба за відповідність змісту ідеї природних прав людини в позитивному праву через подолання протилежностей являє собою закономірний прояв дії закону боротьби та єдності протилежностей у динаміці права [14, с. 173]. У нинішній період суперечності виникають у суспільстві між сторонами, які захищають протилежні інтереси, зокрема між владою, яка відстоює інтересиправлячої соціальної групи, з одного боку, і суспільством або його окремими соціальними групами – з іншого, оскільки розуміння справедливості під час прийняття законів і забезпечення правопорядку в представників влади на певних етапах розвитку протилежне й не відповідає розумінню справедливості певною, значною, частиною суспільства.

Природні права людини, закріплені в позитивному праві, не можуть існувати без обов'язків. Виходячи з пріоритету прав у юридичній літературі, обґрунтовується, що обов'язок – це спосіб забезпечення прав, умова їх реальності й ефективності [15, с. 435]. Поняття «права» та «обов'язки» мають настільки величезне значення для розкриття феномена права, що вони можуть бути названі модусами права. Правовий модус «правомочності» має місце лише там, де йому є противага в модусі «обов'язку» [3, с. 149], що й визначає важливість розуміння єдності й боротьби протилежностей прав та обов'язків.

Принцип єдності й боротьби протилежностей прав та обов'язків не тільки забезпечує правове становище особи, а і як причина й наслідок детермінує й певним чином спрямовує її юридично значиму поведінку та реалізується в конкретних правовідносинах, де він забезпечує їх збалансоване формування й належне здійснення. Перебуваючи в тісному зв'язку, права й обов'язки є протилежностями, які перебувають у боротьбі та водночас не можуть існувати окремо одні від одних. Вони одночасно перебувають у єдності, а зміст єдності виражається в тому, що протилежності не існують окремо: поява однієї з протилежностей уже сама по собі передбачає існування іншої. Незважаючи на те, що між протилежностями за-

вжди існують суперечності, вони потребують одна одну, взаємно необхідні одна для одної. Лише в процесі взаємодії між правами й обов'язками народжується одне ціле – правовідносини. Боротьба здійснюється як на стадії прийняття закону та закріплення прав людини, так під час реалізації норм позитивного права й установлення належного правопорядку, де між суб'єктами правовідносин можливі напруження та суперечності, а кожен реалізує свої права й виконує обов'язки, вступаючи у правовідносини з іншими суб'єктами, зокрема державними та громадськими організаціями.

Вагоме значення має гармонізація прав та обов'язків, оскільки надання суб'єктам лише прав без обов'язків і відповідальності означає фактичне скасування свободи й демократії. Це й визначає необхідність глибокого системного аналізу збалансованості прав та обов'язків з позиції діалектики їх взаємозв'язків, зокрема закону єдності й боротьби протилежностей, на підставі якого й можна проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки та усунути невідповідність прав та обов'язків у чинному конституційному законодавстві.

Водночас суперечності суб'єктів суспільства, які виникають між протилежностями, є безкінечно «працюючим двигуном», що приводить у рух механізми боротьби за відображення ідеї природних прав людини в позитивному праві, удосконалення правового регулювання реалізації прав та обов'язків.

Висновки. Діалектичне дослідження процесів упродовження абстрактної ідеї-причини прав людини в пози-

тивне право, єдності й боротьби прав та обов'язків у праві має не лише теоретичне, а й важливе практичне значення. Процес існування прав людини в системі права, в якому безпосередню участь беруть суспільство й держава, має особливе значення, оскільки його баланс визначає тріада: причина; перехідно-інверсійний процес; наслідок. Перехідно-інверсійні процеси в суспільно-правових процесах включають зміст ідеї-причини природних прав людини, ідеологію прав людини, необхідні умови та кореляційні зв'язки; перехідно-інверсійні управлінські, політико-правові й законодавчі процеси від причини до наслідку; наслідок – позитивне право як форма перетворення й досягнення якісно нового стану у вигляді прийняття нових законодавчих актів, їх реалізація – розгортання в часі і просторі як основа для створення правопорядку, відповідного ідеї прав людини.

Природні права людини, закріплені в позитивному праві, не можуть існувати без обов'язків. Виходячи з пріоритету прав, обов'язок – це спосіб забезпечення прав, умова їх реальності й ефективності. Єдність і боротьба протилежностей прав та обов'язків не тільки забезпечує правове становище особи, а й детермінує її певним чином спрямовує її юридично значиму поведінку в конкретних правовідносинах. Вагоме значення має гармонізація прав та обов'язків з погляду діалектики взаємозв'язків, зокрема закону єдності й боротьби протилежностей, на підставі якого й можна проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки та усунути незбалансованість прав та обов'язків у чинному конституційному законодавстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скрипнюк О. Конституційний лад в Україні: методологічні проблеми розвитку й удосконалення в контексті конституційної модернізації. Щорічник українського права: зб. наук. пр. / відп. за вип. О.В. Петришин. 2013. № 5. С. 202–212.
2. Загарій І.С. Поняття права людини» теоретико-правові підходи до розуміння прав людини. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. 2016. № 2. С. 66–82.
3. Філософія права: підручник / за ред. О.Г. Даниляна. Харків: Право, 2017. 207 с.
4. Чечот Д.М. Суб'єктивне право и формы его защиты. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1968. 72 с.
5. Сливка С.С. Філософія права: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2012. 255 с.
6. Татаркевич В. История философии. Античная и средневековая философия. Пермь: Издательство Пермского университета, 2000. 482 с.
7. Ткаченко В.І. Причина і наслідок: інверсія ідей природного права. Електронне фахове видання «Порівняльно-аналітичне право» / Юридичний факультет ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2017. № 5. С. 408–411.
8. Філософський енциклопедичний словник / Національна академія наук України. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ: Абрис, 2002. 745 с.
9. Мамут Л.С. Социальное государство с точки зрения права. Государство и право. 2001. № 7. С. 5–14.
10. Бурдоносова М.А. Форми прояву правового ідеалізму в українському суспільстві. Публічне право / Всеукраїнська громадська організація «Майбутнє країни». Ужгородський національний університет. 2015. № 2 (18). С. 289–296.
11. Robert Alexy Diskcourse Theoru and Fundamental Rights, in Arguing Fundamental Rights, ed. Agustín José Menéndez and Erik Oddvar Eriksen. Dordrecht, 2006. P. 15–29.
12. Максимов С.І. Філософія права: сучасні інтерпретації. Вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003–2011). Харків: Право, 2012. 429 с.
13. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші; за ред. В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.
14. Ткаченко В.І. Природне та позитивне право: концепція єдності та боротьби протилежностей в праві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. Том 2. Випуск 45. С. 171–175.
15. Кулапов В.Л., Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.А. Воротникова. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юр. норма, НИЦ ИНФРА-М, 2017. 640 с.